

І С П О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

nieustannie szkicowany na nowo. Jego ważnym elementem są owe czasami osobliwie „znaki istnienia», które pozwalają zaczepić się w momentami obcym i nierozpoznanym świecie: dodatkowe, wykonane pod nieobecność artysty okno czy tanie kafelki w świątyni czy wykopane z ziemi niemieckie słoiki i dziurawe wojskowe hełmy pełniące dziś funkcję doniczek na surfinie. Cytowane wyżej zdanie o nieadekwatności „góralskiej chatki» zdaje się więc dotyczyć nie tyle kwestii architektury, ale przede wszystkim tożsamości współczesnych mieszkańców Białego Boru – pielęgnowanie własnej tożsamości okazuje się nie polegać na bezrefleksyjnym powielaniu znanych wzorów, ale podobnie jak sztuka powinno wymknąć się tej funkcjonalistycznej pułapce i sięgnąć gdzieś dalej.

Bibliografia.

1. Jerzy Nowosielski, Listy i zapomniane wywiady, Znak, Kraków 2015
2. Jacek Olędzki, „Murzynowo. Znaki istnienia i tożsamości kulturalnej mieszkańców wioski nadwiślańskiej XVIII – XX wieku» , WUW, Warszawa 2016.
3. „Ikona w przestrzeni. Cerkiew grekokatolicka pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Białym Borze», Biały Bór 2011
4. Michael de Certeau, *Wynaleźć codzienność. Sztuki działania*, WUJ, Kraków 2008
5. Zbigniew Podgórzec, *Rozmowy z Jerzym Nowosielskim*, Znak, Kraków 2014
6. Katarzyna Surmiak – Domańska, „Cerkiew bez kompromisów», Magazyn nr 7, dodatek do Gazety Wyborczej nr 42, wydanie z dnia 19.02.1999, str 24.
7. Jan Kurak, *Nad Bieszczadami słońce zgasło*, TYRSA, Warszawa 2008

Ольга Коляструк

СВІДОМІЙ АНТИГУМАНІЗМ ПОЗА МЕЖАМИ ВІЙСЬКОВОЇ НЕОБХІДНОСТІ: КАЗУС ЮРГЕНА ШТРООПА В ОЦІНЦІ КАЗИМЕЖА МОЧАРСЬКОГО

Ми продовжуємо запитувати себе: хто загадковіший – Гітлер чи Сталін, вони обидва, чи та людська множинність, що йшла за ними, підкорюючись їм, і не лише через страх? На це питання вже дано безліч відповідей, висловлено багато суджень. Однак питання живе, поповнюючись свіжим досвідом. Сьогодні до нього покликається не лише минуле. І навіть не кров сьогоднішнього. Питання живе невизначеністю майбутнього.

М.Гефтер,

з кн. «Смерть – Загибель – Убивство»

Звісно, роздуми гуманітарія про людяність людини не є надто оригінальною ідеєю рефлексії, хоча за своїм смыслом, на наш погляд, є аксіологічно визначальними при студюванні будь-яких проблем історії. До таких розмислів спонукають, передусім, реалії нашого сьогоднішнього. Нерідко їх актуалізують книги, в яких загострено і глибоко з'ясовується сутність людської поведінки за екстремальних обставин. Найяскравішим прикладом такої аналітичної книги є праця Ханни Арендт «Банальність зла»[1], в якій журналістський репортаж (сформованого філософа) з судового процесу в Єрусалимі 1961 р. над військовим злочинцем, нацистом Айхманом (одним з організаторів Голокосту) за два роки копіткої праці з корпусом документів процесу конвертувався у серйозне філософсько-політологічне дослідження, основним змістом якого стало осягнення й розкриття таємниць людського мислення і поведінки.

До праць такого стибу належать і «Бесіди з катом» Казимежа Мочарського [2], що являє відрефлексований документальний запис розмов автора у в'язничній камері з генералом СС Юргеном Штроопом, котрий по-звірячому ліквідував Варшавське гетто. Вперше з'явившись у 1977 р., книга витримала понад два десятки перевидань, увійшла до шкільних хрестоматій, та не втратила своєї актуальності й по сьогодні. В роки перебування в СРСР окремі її розділи були опубліковані в журналі «Знамя»[3], хоча як цілісне видання російською книга так і не вийшла. Поява цієї праці українською, на наш погляд, у 2009 р. – невипадкова подія, це своєрідне застереження українському суспільству про чатуючу небезпек демократичній незалежній Україні, своєрідне нагадування невсипущої пильності сумління кожного, бо зло реанімується і запановує, коли йому не опиратися, коли його перестають вирізняти як особисту і громадянську небезпек, й верифікують як благо, не

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

піддаючи сумніву і дозволяючи поширитись та розчинитись у спільній (без)відповідальності. Перемога зла уможливлується зі згоди мовчазної більшості, з удаваної непричетності до його поступу, з непомітної легітимації всіма і кожним. Це книга – для індивідуального читання, рівня хемінгуєвського попередження «По кому дзвін». Невипадково «Бесіди з катом» отримали в Україні резонанс серед українських інтелектуалів, активно обговорювалися на шпальтах всеукраїнських газет, стали об'єктом чималої кількості рецензій [4-8].

Казімеж Мочарський, опинившись (з волі радянського тоталітаризму, посілого у повоєнній Польщі) у одній камері зі своїм запеклим ворогом, капсулює цілком виправдану ненависть до нього, накопичену за роки боротьби з нацизмом, і упродовж 255 днів препарує феномен «автентичного гітлерівця» (за Лешеком Колаковським), «банального нациста» (за Адамом Міхніком), «доброго чоловіка» (за службовою характеристикою) – безсердечного раціонально-прагматичного ката, якому служба III Райху заступила не лише всі інші людські чесноти і цінності, а й суцільно паралізувала здатність мислення й емпатії. Мочарський з'ясовує, чому Штрооп залишився переконаним у зверхності німецької нації, у праведності й істинності ідеології Гітлера попри об'єктивні реалії поразки націонал-фашизму, попри міжнародний осуд його злочинної сутності. Він виявляє, що здатність здорового глузду, до саморефлексії не оновила у нього аж до самої страти.

Але у повсякденному співіснуванні з нелюдом Мочарському йшлося не суто про гітлеризм і нацизм як такий, хоча й про це також. За оцінкою Анджея Щипйорського, автора есею про Казімежа Мочарського та його книжку «Бесіди з катом», для нього ті розмови зі Штроопом «були не тільки спробою втечі від страшного тюремного існування. Вони були також інструментом пізнання реальності, в якій він опинився. Пізнаючи закамарки Штроопової душі, Мочарський опосередковано шукав знань про своїх переслідувачів. (...) Мочарський не міг проникнути в похмуру свідомість людей, які його мучили. Але коли він повертався до камери, його чекали тижні і місяці розмов із представником того самого племені. Штрооп виявляв *alteregov*с їх цих безіменних сановників і прислужників сталінської диктатури, які подбали про свою анонімність. (...) Бо між ними не було різниці» [1, с. 16]. Зауважимо, що стилістику оповіді про в'язничне буття обумовлює авторське позиціонування як опонента, а не жертви: він жодного разу навіть словом не прохопився про катування, яким його піддавали фахівці СБ. Між тим, з листа до Верховного Суду в лютому 1955 р. довідуємось про 49 видів тортур, яких він зазнав під час слідства [1, с. 16]. Ці жорстокості мали зламати його і змусити до зради. Та навіть смертний вирок (листопад 1952 р.) не похитнув героя АК. Ще більшої поваги заслуговує його особиста мужність у камерних стосунках з катом, чітке увиразнення у бесідах з ним власної думки, людської гідності, прагнення свободи. Мочарський не зійшов до особистих поражень і озлоблення, хоча його «нервова система у тюрмі розташована на поверхні шкіри, а не під нею» [1, с. 120]. Він послідовно і вперто залишався самодостатньою особистістю, свідомою своєї ролі і долі, що радикально контрастує з життєвим кредо Штроопа – слухняного виконавця приписів і розпоряджень верховного керівництва.

Натомість Штрооп, як і сталіністи СБ, свої поведінкові практики вибудовували у беззастережному послуху і відповідності до ідеологічних канонів. На їхнє переконання, моральність має бути підпорядкована політичним цілям. Теж саме: «Політика є і завжди буде звичайною повією», – обстоював і висловлював на єрусалимському суді над Адольфом Айхманом [2, с. 25]. Старо-римський постулат «мета виправдовує засоби» трансформувалася у тоталітарних державах у т.зв. «вищу політичну моральність» (за Яном Стшелецьким). Цей тип тоталітарної аксіології однаковий для сталінізму і нацизму.

Польський патріот у вербальному анатомуванні поведінки Штроопа насправді визначав таємниці схиленої людської психіки. Він шукав відповідь на питання, як нормальна людина перетворюється під тиском злочинної ідеології на маніпулятивний інструмент, безвідмовний і натхненно слухняний при виконанні будь-яких наказів, в т.ч. аморальних і антигуманних. Керівництво до дії виключно точно (і доступно!) висловлено Гансом Франком, генерал-губернатором окупованої Польщі: «Дій так, аби фюрер, довідавшись про твої вчинки, міг тебе за них похвалити!». Ця магічна формула внаслідок тривалого пропагандистського навіювання робила з німців бездумних виконавців. Мочарському важило збагнути механізми і чинники знеособлення людини, процесу її дегуманізації і дегомінізації. Тривалі розмови з катом, передусім, переконали Мочарського,

І С Т О Р И Ч Н Е С У С І Д С Т В О

що придатним ґрунтом в маніпуляції людиною є її невисокий інтелектуальний рівень, нездатність оцінювати явища з позицій іншого, чути його і брати до уваги. Клішована свідомість Штроопа, його звичне оперування почерпнутими з офіційної пропаганди гаслами і штампами виказували в ньому банального виконавця, що не здає собі звіту стосовно особистої відповідальності. Його прагматичний раціоналізм збуджував ся лише за необхідності виконати наказ. По суті, Мочарський у камері дійшов тих самих висновків, що їх системно виклав свого часу Еріх Фромм у «Психології нацизму»: «Самозречення індивіда – зведення його до пилинки-атома – тягне за собою, згідно Гітлера, відмову від усякого права на особисту думку, особисті інтереси, особисте щастя. Така відмова складає сутність політичної організації, в якій індивід відмовляється виражати свою власну думку і свої інтереси»[9]. Ідейна саможертвність підживлювалась щонайменше двома переконаннями: по-перше, особистого характеру: всіма здобутками треба завдячувати особисто Гітлеру, оскільки лише завдяки йому стала можливою карколомно успішна кар'єра з непомітного провінційного статиста до генеральського рангу; по-друге, суспільного змісту: слід робити все необхідне на виконання місії порятунку згнєбленої Версальською системою німецької нації *Harrenolk*. Ба більше, не пристати на служіння нації означає зрадити Німеччину.

Справді з середини 1920-х рр. нацистська ідеологія методично і поступально працювала на переконання пересічного громадянина Веймарської республіки, що Німеччина і партія (а з 1930-х і уряд) Гітлера – синонімічні категорії. Е. Фромм, що був безпосереднім свідком переродження німецького суспільства, свідчить: «...коли всі інші партії були розпущені і нацистська «стала» Німеччиною, опозиція до цієї партії стала однозначною опозицією Німеччині. Напевне, для пересічної людини немає нічого важчого, ніж почуватися самотньою, не належною до жодної великої групи, з якою можна себе ототожнити. Громадянин Німеччини, яким би чужим для нього не був нацизм, мав вибирати між самотністю і почуттям єдності з Німеччиною, і більшість обрала єдність»[9].

Соціальна програма НСДАП була виразно популістською, розрахованою на звичайного громадянина-німця, якому гарантувалася національна реабілітація. З іншого боку, біди, поразки, невдачі пояснювалися ворожою дією «чужого» (євреїв, комуністів, масонів, католиків), тому з цією небезпекою слід безжально боротися заради *Faterland*. Отже, безпомільним було створення державивключно законслухняних громадян і переконливих політиків, здатних свідомо відправляти на смерть інших людей, залишаючись при цьому беззастережно впевненими щодо правомірності власних дій»[10].

На цьому засновувалося переконання Штроопа, що «у патріотичній діяльності імперативом є результат, а не так звана моральність»[1, с.126]. На думку Х. Арндт, зло у своєму політичному аспекті виникає з нездатності думати, з неспроможності розрізняти, з нічого, і в цьому полягає його банальність. Коли інстинкти порядності не сприймаються за очевидність, зло неможливо викрити логічними умовиводами. Політична цінність людського життя, яка повинна бути гарантована громадянськими правами, свободами і безпекою, перетворюється у свою протилежність. У такому ракурсі зло, позбавлене будь-якої демонічності, набуває статусу норми, і в цьому зачаївся його жах. «Проблема з Айхманом, – писала Арндт, – полягала саме в тому, що таких, як він, було багато, і багато хто з них не був ані збоченцем, ані садистом. Вони були і є жадливими й жадливо нормальними одночасно»[2, с.45-48], поза межами «службових обов'язків» поводити себе як добropорядні містяни і зразкові члени сімей. Якщо щиро прочитати це попередження, то мусиш визнати, що звичайні люди можуть виколисувати в собі монстрів, подібних Штроопу. Діалоги Мочарського подають відкриті міркування про політичні й моральні причини байдужості німців до того зла, яке творилося в ім'я Німеччини, «коли люди відмовляються чути голос совісті й дивитися в обличчя реальності». «Ми можемо знайти глибші корені цієї нездатності, що сягають суті тоталітаризму ХХ ст. Можна припустити, що тоталітаризм із його танатополітичною аурую закривав і так обмежену чутливість до Іншого. Політика смерті, яка тут панувала, впроваджувала механізм знищення Іншого, закриваючи перед людиною усвідомлення досвіду Його смерті як можливості власного буття. Відтак не існувало якихось екзистенційних обмежень для використання цього танатополітичного механізму»[11]. Людина має пам'ятати, що етичне і ефективне не завжди співпадають, як підкреслює Мирослав Попович: «...оцінка людської дії як морально прийнятної і як успішної та ефективною належать до різних сфер діяльності, до різних практик. Бажано, а лене завжди можливо, щоб ці площини узгоджувалися. Дія може бути ефективною, але

У К Р А Ї Н А - П О Л Ь Щ А

аморальною, і навпаки – високоморальною, але не ефективною. Там, де вони не збігаються, і виникає проблема зла» [12, с.22]. Так само, у чому «зерно етичного смислу» і як його не згубити, запитував польський поет, нобелівський лауреат Чеслав Мілош, застерігаючи від небезпеки «поневоленого розуму». Він бачив вихід у співчутті і співпереживанні до іншої людини: «Залишатися людиною. Це і дуже багато, і дуже мало, але мені видається, все ж більше, ніж бути комуністом, расистом або ліберальним демократом» [13]. Як і Мочарський, що озирався на минуле, вдивлявся в сучасне і закликав сучасників (і нас) пильнувати свій розум від дурману ідеології (нацистської, сталінської, расистської, врешті, націоналістичної). Він устами головного героя своєї книги Юргена Штропада дав чітку відповідь на головні питання, ставши противником не лише диктатури і всіляких форм фашизму, але й націоналізму, національної мегаломанії, лицемірства та культурної обмеженості» [14, с.304].

Джерела та література:

1. Арндт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі / Ханна Арндт ; пер. з англ. А. Котенко. – К.: Дух і Літера. – 2013. – 367 с.
2. Мочарський К. Бесіди з катом / Казимеж Мочарський ; пер. з пол. Олеся Герасима. – Чернівці : Книги-XXI, 2009. – 328 с.
3. Мочарський К. Раздельиз книги «Разговори с палачом» / Казимеж Мочарський // Знамя. – 1987. – №5.
4. Бойченко О. Віч-на-віч з катом / Олександр Бойченко // Сучасність. – 2009. – Ч. 3-4. – С. 304.
5. Гермаківський Р. Репортаж з того світу / Роман Гермаківський // Львівська газета. – 2009. – 24 червня.
6. Дзик Т. Ад'ютант диявола / Тетяна Дзик // Сумно? – 2009. – 18 серп. – Режим доступу : <http://sumno.com/literature-review/adyutant-dyavola/>
7. Коваленко О. 255 днів у в'язниці з користю для особистості / Олена Коваленко // Друг читача. – 2009. – 22 верес. – Режим доступу : <http://vsiknygy.net.ua/review/4318/>
8. Шутяк Л. На колінах – лише перед Богом / Лілія Шутяк // Молодий буковинець. – 2009. – 18 серп. – Режим доступу : <http://www.molbuk.com/vnomer/kultura/20380-na-kolinakh-lishe-pered-bogom.htm>
9. Фромм Э. Психология нацизма / Эрих Фромм. – Режим доступу : <https://monocler.ru/psihologiya-natsizma-v-interpretatsii-eriha-fromma/>
10. Пінчевська Б. Кат в очікуванні смерті / Богдана Пінчевська // Дзеркало тижня. – 2010. – №2. – 23 січн.
11. Шевчук Д. Нестерпна легкість зла / Дмитро Шевчук // Критика. – 2015. – Квітень – Режим доступу : <https://krytyka.com/ua/articles/nesterpna-lehkist-zla?page=2>
12. Попович М. Влада ы мораль / Мирослав Попович // Вісник НАН України. – 2015. – №5. – С.22 -24.
13. Чеслав Мілош: «Добро – это мы, зло – это Россия» : інтерв'ю Магдалени Гроховської (Magdalena Grochowska). – Режим доступу : <http://inosmi.ru/poland/20120223/186537802.html>
14. Нахлік О. Антитоталітарний потенціал української рецепції («Бесіди з катом» К. Мочарського та «Інший світ» Г. Герлінга-Грудзінського) / Олеся Нахлік // Київські полоністичні студії. – 2012. – Т. XXII. – С.303-308

Віктор Косаківський, Наталя Шпак-Косаківська

Праця Ю. І. Крашевського «Wspomnienia Odessy, Jegyssanu i Budżaku : dziennik przejażdki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września» про одяг подолян середини 40-х рр. XIX ст.

Крашевський (Kraszewski) Юзеф Ігнаці (1812-1887) – відомий польський поет і письменник, літературний критик, журналіст, видавець, суспільний і політичний діяч, колекціонер. Походив зі шляхетського роду герба Ястжембец (Jastrzebiec). Багато подорожував. Поїздки літературно відбиті в спогадах і подорожніх нотатках: «Спогади Полісся, Волині й Литви» (1840), «Картини з життя й подорожей» (1842), «Спогади Одеси,